

**BŪDvardžių SEMANTIKOS YPATUMŲ RAIŠKA
„XX AMŽIAUS POEZIJOS“ RINKTINĖJE**

Saulė JUZELĖNIENĖ

Būdvardžiai, kaip ir veiksmažodžiai, priklauso predikatinųjų žodžių klasei, tačiau ne taip kaip pastarieji, semantikos požiūriu yra per maži tyrinėti. Tačiau „kalbos vienetų semantika – toks tyrimo objektas, kurį galima nagrinėti daugeliu aspektu, todėl ir būdvardžio semantikoje, priklausomai nuo pasirinkto aspekto, gali būti skiriamos įvairios semantinės kategorijos ir jų pamatu sudaromos skirtingos būdvardžio gramatinės klasifikacijos“ (Tekorienė, 1990, 3).

„Būdvardžių, besijungiančių su įvairaus abstrakcijos laipsnio daiktavardžiais, prasminė apimtis yra labai didelė, o leksinio semantinio ir semantinio leksinio variavimo ribos vos pastebimos“ (Ufimceva, 1986, 197). Ypač svarbu, kad būdvardžiai susiję ir su kalbos semantika, ir su kalbos pragmatika ir tai atspindi būdvardžių reikšmės – vertinamasis komponentas gali būti lygiavertis prasminiam turiniui.

Kita būdvardžių ypatybė, veikianti jų semantikos tyrimą – sinsemantiškumas. Būdvardžiai nėra tokie semantiškai savarankiški kaip daiktavardžiai, požymis neegzistuoja be požymio turėtojo. Taigi būdvardžiai labiau negu kiti leksikos vienetai rodo glaudžią dviejų kalbos lyčių – semantinės menamųjų ženklų ir aktualaus vartojimo sąsają (Ufimceva, 1986, 199). Visa tai ir lemia būdvardžių semantikos tyrinėjimo sunkumus, tačiau ir įgalina rinktis įvairius būdvardžių semantikos analizės aspektus.

E. M. Volf nubrėžia tris galimus būdvardžių semantinės analizės aspektus: 1) būdvardžių, kaip leksikos vienetų, sisteminių grupių ir posisteminių tyrimas, 2) būdvardžių, kaip vardinių grupių (junginių „būdvardis+daiktavardis“ elementu), tyrimas ir 3) būdvardžių kontekste tyrimas (Vol'f, 1978, 9).

D. Tekorienė teigia, jog dažniausiai būdvardžio semantika aprašoma dviejų tipų kategorijomis: 1) bendrosiomis kalbos ir mąstymo kategorijomis, kurios atspindi daiktų ir reiškinių sistemą, vadinamąjį pasaulio vaizdą (t. y. kategorijomis, kurių pamatu sudaromi ideografiniai žodynai, – tokiomis kaip, pavyzdžiui, laikas, erdvė, žmogus, kokybė, kiekybė ir pan.); 2) semantinėmis ir funkcinėmis kategorijomis, kurios išryškėja, nagrinėjant būdvardžio funkcijas pagrindiniame komunikaciniame vienete – sakinyje ir aiškinantis tą „indėlį“, kurį būdvardis įneša į bendrą sakinio ir teksto ko-

munikacinį turinį. Pirmojo tipo kategorijomis paremta semantinė klasifikacija atskleidžia būdvardžių semantinius ryšius leksinėje sistemoje, kuri atspindi pasaulį statiškai ir yra žmogaus pažintinės ir įvardijamosios veiklos rezultatas. Kalbai atliekant pagrindinę – komunikacinę funkciją, tokia analizė leidžia sistemiškai suprasti būdvardžio vaidmenį.

Būdvardžiai reiškia ypatybes, o jos neegzistuoja be to, ką apibūdina. Ypatybės būtinai yra kieno nors – daikto ar reiškinio, tačiau vieni ypatybių turėtojai ir ypatybės dera tarpusavyje, o kiti – ne. Kad būtų nustatytos derančios ir nederančios ypatybių ir ypatybių turėtojų semantinės kategorijos, turi būti išsiaiškinti būdvardžių junglumo dėsningumai (žr. Tekorienė, 1990, 4).

Tiriant, kokios ypatybės ir ypatybių turėtojai dera ir nederą tarpusavyje, kyla prieštaringų nuomonių: A. Šramas mano, kad būdvardžio sintaksiniai požymiai, kurie žymi, jog ypatybė priskiriama tam tikram turėtojui, negali būti būdvardžių semantinės klasifikacijos pagrindas. Jo nuomone, semantinė būdvardžių klasifikacija turi remtis „pačių ypatybių būdingais skirtumais, kuriuos lemia skirtingi ypatybių suvokimo būdai“. Jais remiantis, kokybiniai būdvardžiai dalijami į dvi pagrindines grupes – empirinius, suvokiamus tiesiogiai pojūčiais, pvz.: *minkštas, tylus*, ir racionaliuosius, suvokiamus intelektualiai interpretuojant, pvz.: *aklas, taupus, šykštus*. Kitų tyrinėtojų nuomone, priešingai (M. G. Aarts, I. P. Calbert), tvirtinama, kad svarbią būdvardžio semantikos dalį sudaro kontekstiniai požymiai. Teigiama, jog semantinė būdvardžių struktūra susideda iš dvejopų komponentų – bendrųjų (būsena, fizinis, matmenys) ir specifinių (jausmas, dažnumas, apšvietimas ir kt.) (Tekorienė, 1990, 95).

Anglų filosofas G. Moore'as visas ypatybes pagal jų santykius su daiktu siūlė skirstyti į inherentes ir neinherentes. Šių ypatybių skyrimo svarbą lingvistinei semantikai tirti dar 1945 m. pastebėjo B. Whorfas: būdvardžiai, reiškiantys inherentes ypatybes, išsidėsto arčiau daiktavardžio, o neinherentes – toliau. Ypatybės inherentiškumas – tai jos santykis su daiktu, o ne su suvokiančiuoju asmeniu. „Inherentinėmis ypatybėmis reikia laikyti ypatybes, kurios priklauso pačiam daiktui kaip jo savastis, tokias kaip jo spalvą, formą, konsistenciją, temperatūrą ir pan., o neinherentinėmis – ypatybes, kurios priklauso ne pačiam daiktui, bet yra tik jam priskiriamos kito daikto, asmens ar situacijos požūriui“ (Tekorienė, 1990, 98).

Informaciją apie inherentes daiktų ypatybes žmogus gauna pojūčiais, padedant receptoriams, kuriais suvokiami požymiai.

Inherentiniai būdvardžiai skiriami į dvi grupes: 1) reliatyviuosius – tai būdvardžiai, kurių ypatybės suvokiamos skirtingai ir yra lyginamos su kintančia vidutine norma, ir 2) absoliučiuosius – jų ypatybės suvokiamos visada vienodai (Tekorienė, 1990, 119).

Būdvardžiams tyrinėti buvo pasirinkta rinktinė „XX amžiaus poezija“. Kaip teigia leidinio sudarytojas V. Kubilius, „antologija sudaryta chronologiniu principu, norint išryškinti XX a. lietuvių poezijos vientisumą, ne jos meninę diferenciaciją“, „čia išplaukamos „aukso smiltys“, [...] čia neatskleidžiama viso XX amžiaus lietuvių poezi-

jos idėjų ir formų bangavimo [...], o tik tie autoriai, kurie pasakė kažką originalaus savo meto poezijos kontekste. Antologija suima visus vertingus lietuviškus eilėraščius“ (P, 1991, 5).

Antologijos sudarytojas bandė atsakyti į klausimus, ar XX amžiaus lietuvių poezija turi savo veidą, kokie jo esminiai bruožai, išsaugomi net tolimiausiose lietuvių poetinio žodžio teritorinėse atšakose. „Tikros poezijos paslaptis – neapčiuopiama. Eilėraštis lipdomas iš paprastų žodžių, bet semantiniame lauke staiga atsiranda kažkoks keistas svytėjimas. Žodžio materijos daleytytės, matyt, virsta fononais...“ (P, 1991, 9).

Autorės tikslas – panagrinėti ir aptarti „XX amžiaus poezijos“ rinktinėje vartojamų būdvardžių semantikos specifiką, atlikti statistinę būdvardžių analizę, kuri leistų nustatyti jų gausumą ir vartojimą tekste. Taigi ši antologija buvo pasirinkta kaip puikus leksinės medžiagos šaltinis atskleisti ypatybių ir jų santykio su daiktais ir suvoikiančiuoju asmeniu problemoms, juolab kad poezijos rinktinės būdvardžių semantika nagrinėjama pirmą kartą. (Šiame straipsnyje būdvardžiai, reiškiantys spalvas, specialiai nenagrinėjami).

Inherentiniai būdvardžiai

Absolūtieji inherentiniai būdvardžiai

D. Tekorienė skiria absoliučiuosius ir reliatyviusius inherentinius būdvardžius. Pirmajai grupei priklauso būdvardžiai, reiškiantys: 1) spalvą, 2) formą, 3) turinio pripildymą, 4) padėtį erdvyje, 5) požymį pagal kito daikto ar priemonių buvimą, 6) atmosferos reiškinius, 7) reljefo požymius, 8) sunkiai apibendrinamus fizinius daikto požymius.

Būdvardžiai, reiškiantys turinio pripildymą

Buvo rasti tokie turinio pripildymą nusakantys būdvardžiai: *tuščias* (iš viso: 55× (kartus): I t. 32×; II t. 23×; taip bus žymima ir toliau tekste); *pilnas* (23×: I – 15×; II – 8×); *nuogas* (22×: I – 14×; II – 8×); *grynas* (I – 2×); *kiauras* (I – 2×); *tankus* (I – 3×);

Gausiausią grupę tiek pirmajame, tiek antrajame rinktinės tome sudaro būdvardžių antonimų pora *tuščias / pilnas*, taip pat būdvardis *nuogas*.

Būdvardis *tuščias* poezijoje siejamas su

baigtimi: *tuščias* rojus (Aš baisiai noriu nusidėti ir palikti tuščią tavo rojų. V. Mačernis); *tuščia* (Žiūri vaikas, suaugęs ir senis sustoję prie lango / aplinkui nieko, balta nyku ir tuščia. V. Žukauskas; Vėjai gyvenimo giesmę rūščią mėto / Skrenda pageltusios dainos – tuščia. J. Kėkštaitis); *tušti* namai (Upės, kloniai, girios ir kalneliai / verks kaip žemės mirštančio karaliaus / susirinkę pas tuščius namus. B. Brazdžionis);

liūdesiu: *tuščias* vakaras (Baisus tas tuščias vakaras / Be jokių žiburių. S. Santvaras); *tušti* kambariai (Radau ten motinos sekmadienių maldas ir tavo / žingsnius vienatvėj kambarių tuščių. A. Nyka-Niliūnas);

berekšmiškumu: *tuščios* akys (Eina dvi didelės didelės – klaikios ir tuščios – kaip žemės prartytos – dvi akys. E. Mieželaitis); *tuščia* erdvė (O žemėj skausmas ir kančia / Žygiuoja vis tolyn su muzika / Erdvė tuščia. V. Mykolaitis-Putinas);

Būdvardis *pilnas* rodo visiškai užimtą, pripildytą turinį: *pilna* širdis (Ateina tykiaai naktys tykios / Širdis gyvenimo pilna. A. Miškinis); *pilnas* glėbys (Aš dukra jos, dukra palaidūnė, / pilnu glėbiu nešina žiedų. O. Lukauskaitė).

Šis būdvardis vartojamas ir metaforiškai, tuomet jo reikšmė artėja prie neinherentinės kiekybės būdvardžio reikšmės:

apimtas, kupinas: *pilna* širdis (Vėl kraujo pilnas kielikas / Vėl sielvarto širdis pilna. J. Aistis); *pilnas* stiklas (Ir sėdi žmogus kaip negyvas / Su širdgėlos pilnu stiklu. K. Kubilinskas); *pilnas* žvilgesis (jos žvilgesis, pilnas ugnies. M. Gustaitis); *pilnos* svajonės (Lėkė jos [svajonės. – S. J.] skrido, pilnos malonės / padangių keliais. Maironis); visas: *pilnas* dangus (Dangus visiems pilnas gausus. Maironis).

Turinio pripildymą ar nepripildymą žymi ir būdvardis *nuogas*, kuris poezijoje siejamas su:

atvirumu: *nuogi* veidai (*Vaikiški veidai – nuogi, nespėję prisidengti / Ciniškai švelniom grimasom.* A. Nyka-Niliūnas);

netektimi: *nuogas* aš (*Bet aš jo neklausiau, bet aš neatsakau / Aš nuogas kaip ru-duo, aš visko netekau.* H. Radauskas); *nuogi* beržynai (*Vaziavo jie dviese, per lietu nežymūs / pro vandenis pilkus, pro nuogus beržynus.* V. Šimkus).

Turinio pripildymą nusakančių būdvardžių grupei galima būtų priskirti ir būdvardžius:

grynas: *grynas* dangus (*Štai nutils dangus liks atviras, gilus ir grynas.* T. Tilvytis); *kiauras*: *kiauras* riešutas (Ką gi tai reiškia paveldėti vėją? / Tai reiškia paveldėti kiauro riešuto tuščius vidurius. V. Šlaitas);

tankus: *tankus* izaras (Debesėlių tankus izaras ir graudi graudi daina. J. Aistis).

Būdvardžiai, reiškiantys atmosferos reiškinius

Būdvardžių, apibūdinančių atmosferos reiškinius, nėra gausu, tačiau jie labai įvairūs ir rodo, kad aplinka, kurioje žmogus gyvena, nėra pastovi ir monotoniška, nuolat keičiasi kaip ir žmogaus nuotaikos. Ir šiuo atveju išryškėja žmogaus ir gamtos vienovė.

Buvo rasti tokie šios grupės būdvardžiai: *žvaigždėtas* (13×: I – 11×; II – 2×); *saulėtas* (14×: I – 10×; II – 4×); *vėjuotas* (5×: I – 3×; II – 2×); *rasotas* (II – 5×); *šiaurus* (I – 3×); *miglotas* (4×: I – 2×; II – 2×).

Būdvardžiai *saulėtas*, *žvaigždėtas*, *rasotas*, *vėjuotas* dažniausiai vartojami tiesiogine reikšme: *saulėti* vakarai (Nuo laimės svaigstame apgirtę / Ir guodžia vakarai, žarom saulėti. J. Graičius); *žvaigždėtas* dangus (Kur mano siela / Klajos, dangaus žvaigždėto laukdama. V. Mykolaitis-Putinas); *rasoti* žolynai (Ir pėdsaką bangu rasantuos žolynuos palikti. L. Gutauskas); *vėjuotas* ruduo (vėjuoto rudenio baltoji duona / Ant stalo jau. S. Santvaras).

Šie būdvardžiai vartojami ir perkeltine reikšme: *saulėtas* durklas (Laužyno kapinyne jos nejučia / Saulėto durklo nugaroj. B. Auginas); *žvaigždėtos* ietys (Aš viena. O žvaigždėtos ietys / Nužudykit ilgesį mano. H. Radauskas); *vėjuota* vienuma (Senas yra mūsų šis kalbėjimas apie <...>/ piemenų ugniakurus rudens šlapioj, vėjuotoj vienumo. J. Mekas); *migloti* atsiminimai (Keisti miglotų atsiminimų kamuoliai / Verčia-si kaip dūmai iš anos dienos. L. Švėgždaitė).

Būdvardžiai, reiškiantys padėtį erdvėje

Dažniausias poezijos vyksmas – erdvė, tačiau ta erdvė tarp žemės ir dangaus yra atvira ir nevaržoma kokių nors sąlyginumų. Todėl daugelio poetų lyrinis subjektas jų abiejų nemenkina – čia svajonė pakyla, čia vėl metasi į realybę, kol sudūžta. Erdvė poetų suprantama kaip kažkas neapibrėžta. Tai perteikiama būdvardžiais: *tolimas* (31×: I – 19×; II – 12×); *ilgas* (26×: I – 16×; II – 10×); *trumpas* (5×: I – 1×; II – 4×); *iškilius* (I – 3×); *kreivas* (6×: I – 3×; II – 3×); *iškilius* (I – 3×).

Būdvardis *tolimas*, kuris abiejuose antologijos tomuose yra dažnesnis nei kiti, daugiausia vartojamas tiesiogine reikšme „esantis atstu erdvės atžvilgiu“: *tolimosios* šalys (*I tolimąstas, į numylėtas / Tėvelių šalis*. Maironis); *tolima* Lietuva (*Jei svečiatam kalnelį gulėsim / O šventa, tolima Lietuva*. K. Bradūnas). Šis būdvardis vartojamas ir kita tiesiogine reikšme „atskirtas dideliu laiko tarpu“: *tolimos* dienos (*Liko tolimos užpustytos pėdos / Ir svajonės tolimų dienų*. J. Gražulis).

Būdvardis *ilgas* dažniausiai vartojamas tiesiogine reikšme: *ilgas* kelias (Pro šilą kelias ilgas, / pro užiančias pušis. K. Jakubėnas); *ilgas* ruduo (Bus ilgas ruduo vijkoliams, / kurie nebeturi į ką atsiremt. L. Sutema).

Būdvardis *trumpas* yra gana retas: *trumpas* akimirkos (Lektia šuoliais rugiai, o atrodo, kad stovi / įpiešti į akimirkas mūsų trumpas. A. Bernotas).

Būdvardžiai, reiškiantys formą

Ši grupė nėra gausi. Pirmajame tome rasti tokie būdvardžiai: *įstrižas* (3×); *pailgas*, *plokštus*, *karpytas*, *vingrus*. Antrajame tome – *kampuotas* (1×). Pvz.: *įstrižos* akys (*Ten gyvena žmogus įstrižom akim*. L. Sutema); *pailgas* stalas (*Pailgas stalas su kerte, / Erdvi ugniavietė bute*. J. Baltrušaitis).

Būdvardžiai, reiškiantys požymį pagal kito daikto ar priemonių buvimą

Dažniausiai vartojami šios grupės būdvardžiai yra: *dulkėtas* (10×: I – 3×; II – 7×); *rasotas* (7×: I – 6×; II – 1×); *spalvotas* (12×: I – 6×; II – 6×); *purvinas* (8×: I – 3×; II – 5×); *spygliuotas* (6×: I – 4×; II – 2×); *šešėliuotas* (4×: I – 1×; II – 3×). Šios grupės būdvardžių vartoseną abiejuose rinktinės tomuose skiriasi. Kai kurie dažni antrajame tome būdvardžiai gana retai vartojami pirmajame.

Būdvardis *dulkėtas* dažniausiai vartojamas tiesiogine reikšme: *dulkėti* šaligatviai (Pagalvojau, kad jau myliu tuos šaligatvius dulkėtus. S. Geda); *dulkėta* žemė (Dulkėtą žemę karštis nualsino, / Išgairino. A. Maldonis); pasitaiko pavartota ir perkeltine reikšme: dulkėti vingiai (ką apkabintų vėjas / skubantis / dulkėtaiš upių vingiais. V. Bložė).

Dažnas šios grupės būdvardis *purvinas*: *purvini* batai (Išvargęs alkanas keleivis, prakaitu paplūdęs, / Įeidavo dejuodamas, kad sunkūs batai purvini. A. Nyka-Niliūnas); *purvinas* miškas (Naktim į gryčių miškas veržias / sulytas, purvinas ir ima guostis. J. Marcinkevičius).

Kiti būdvardžiai: *rasotos* lankos (*Tada išeiki, kai aušta rytas / Ir perlais puošia lankas rasotas*. V. Mykolaitis-Putinas); *spygliuota* šakelė (*Ir tokia bus nepaprastai šventa / Ta paskutinė pabaigtuvių puota – / <...> Po rožės šakele spygliuota*. J. Augustaitytė-Vaičiūnienė).

Čia buvo aptarti tik dažniausiai vartojami būdvardžiai.

Būdvardžiai, apibūdinantys reljefo požymius

Tai labai negausi būdvardžių grupė. Pirmajame tome rasti tokie būdvardžiai: *sraunus* (5×); *plynas* (1×); antrajame – tik būdvardis *vingiuotas* (2×). Pavyzdžiai: *sraunus* upelis (*Kaip lašams sraunus upelis / Nenuplaukai tolių kelio*. J. Kruminas); *vingiuotas* takelis (*Šitaip <...> užsibaigė vingiuotas po / Apsiniaukusiomis šakomis takelis*. A. Baranauskas).

Būdvardžiai, reiškiantys sunkiai apibendrinamus fizinius daikto požymius

Ši būdvardžių grupė ypatinga tuo, kad kai kurie būdvardžiai, nusakantys sunkiai apibendrinamus fizinius daikto požymius, vartojami labai dažnai. Dažniausias yra būdvardis *senas* (94×: I – 58×; II – 36×); kiti šios grupės būdvardžiai: *jaunas* (52×: I – 36×; II – 16×); *naivus* (64×: I – 44×; II – 20×); *aklas* (18×: I – 11×; II – 7×); *trapus* (16×: I – 9×; II – 7×).

Būdvardis *senas* dažniausiai vartojamas reikšme „turintis daug amžiaus“: *seni* malūnai (Žalio slėnio vieškelius apstoję / Ant kalnų seni malūnai budi. K. Bradūnas); *senas* gluosnis (nei to mielo vaikystės tilto / nei seno gluosnio. V. Šlaitas). Taip pat vartojamas ir reikšme „jau kuris laikas esantis“: *senas* kalbėjimas (senas yra mūsų šis kalbėjimas. J. Mekas).

Pirmajame rinkinio tome būdvardį *senas* dažniausiai vartoja: B. Brazdžionis (5×), H. Radauskas (5×), V. Šlaitas (5×), J. Aistis (3×), K. Bradūnas (3×), A. Miškinis (3×), J. Mekas (3×), B. Rukša (3×), A. Žukauskas (3×). Antrajame tome – A. Bernotas (8×), L. Gutauskas (4×), J. Vaičiūnaitė (4×), S. Geda (3×), A. Mikuta (3×).

Būdvardis *jaunas* dažniausiai vartojamas tiesiogine reikšme: *jauni* mes (*Buvom smagūs ir jauni kaip ryto vėjai*. E. Matuzevičius); *jauna* motina (*Ir motinos jaunos dai-*

na giedri. E. Matuzevičius); *jauniausia* sesė (*Su tavim atrmsius žiogelius ir dainą, / Ir jauniausią sesę, laistančių rūtas.* J. Aistis).

Pirmajame tome dažniausiai būdvardį *jaunas* vartoja: E. Matuzevičius (4×), S. Nėris (4×), L. Gira (3×); antrajame tome po du kartus yra vartoję A. Baranauskas, A. Baltakis, A. Maldonis, J. Strielkūnas.

Būdvardis *naujas* žymiai dažnesnis pirmajame tome: *nauja* butis (Šaukiu aš tau-tą, GPU užguitą <...> / Į naują vieškelį, į naują buitį. B. Brazdžionis); *naujas* pasaulis (Naują pasaulį iš marmuro kieta / Jūsų plaktukai iškals. V. Stonis). Pirmajame tome dažniausiai šį būdvardį vartoja B. Brazdžionis (5×), antrajame V. Bogutaitė jį pavartojo du kartus.

Rašytojai būdvardžiu *trapus* savo poezijoje atskleidžia lyrinio subjekto vidaus pasaulį – greit dūžtantį, netvirtą ir nepastovų: *trapūs* žiedai (*Byra ir byra į aukurą mirčiai / Trapūs gyvybių žiedai*); *trapi* vienuma (*Ir tylincios gelės suvirpa / Ir spindi trapi vienu-ma.* F. Kірša).

Būdvardžio *aklas* nėra labai gausu; jis vartojamas dažniau metaforiškai: *aklas* likimas (Ir aušros ir aušros nesulauksiu / Šituos aklo likimo namuos. B. Brazdžionis); *akla* meilė (O balta kumele, drebėk – tavo meilė akla. J. Vaičiūnaitė).

Yra rasta ir daugiau šios grupės būdvardžių, tik jų dažnumas abiejuose tomuose skiriasi: pirmajame tome vartojami būdvardžiai *blyškus* (3×), *blankus* (3×), o antrajame – *kaprotas* (3×).

Būdvardžiai, reiškiantys spalvas

Būdvardžiai, reiškiantys spalvas, sudaro didžiąją dalį visų absoliuciųjų inherenti-nių būdvardžių. Pirmajame tome rasta 18, antrajame – 15 būdvardžių, pavartotų dau-giau kaip po vieną kartą.

Čia pateikiamas spalvų dažnumas abiejuose tomuose:

I tomas: *balta* (119×), *žalia* (95×), *juoda* (93×), *mėlyna* (44×), *pilka* (29×), *rau-dona* (27×), *marga* (12×), *geltona* (18×), *žydra* (18×), *melsva* (13×), *rausva* (11×), *žila* (11×), *gelsva* (10×), *žalsva* (5×), *palša* (5×), *balzgana* (4×), *juosva* (2×), *ruda* (2×).

II tomas: *juoda* (89×), *balta* (82×), *raudona* (43×), *žalia* (38×), *pilka* (24×), *mė-lyna* (22×), *geltona* (15×), *žydra* (11×), *rausva* (7×), *žila* (4×), *melsva* (4×), *dulsva* (4×), *balzgana* (3×), *ruda* (3×), *žalsva* (2×).

Reliatyvieji inherentiniai būdvardžiai

Reliatyviųjų inherentiųjų ypatybių pajautimas priklauso nuo žmogaus jutimo or-ganų būklės ir individualumo, jų sugebėjimo prisitaikyti prie aplinkos. Reliatyviaisiais laikytini būdvardžiai, reiškiantys ypatybę, suvokimą: 1) temperatūra, 2) apšvietimas, 3) taktiliniai požymiai: a) drėgmė, b) kietumas, c) paviršiaus lygumas, d) skausmas; 4) kvapas, 5) skonis, 6) garsas, 7) konsistencija. Toliau aptariamos gausiausios šios rūšies būdvardžių grupės.

Būdvardžiai, reiškiantys temperatūrą

Temperatūros požymius nusakančių būdvardžių bendroji inherentinė ypatybė yra daikto šilumo laipsnis. Vartojami tokie būdvardžiai: *šaltas* (86x: I – 54x; II – 32x); *karštas* (18x: I – 12x; II – 6x); *šiltas* (31x: I – 17x; II – 14x); *vėsus* (7x: I – 5x; II – 2x); *drungnas* (6x: I – 3x; II – 3x); *kaitrus* (3x: I – 1x; II – 2x).

Poezijoje būdvardis *šaltas* pavartotas dvejopai: a) tiesiogine reikšme: *šaltas* lašas (*Jau! Tas lašas šaltas, kaip ledinis*. V. Mykolaitis-Putinas); b) metaforiškai: *šaltas* žvilgsnis (*aštrus ir šaltas žvilgsnis varsto kiaurai stingdamas*. A. Žukauskas).

Būdvardis *šiltas* taip pat vartojamas: a) tiesiogine reikšme: *šilta* naktis (*Kai šiltą pavasario naktį mane bučiavai*. V. Mykolaitis-Putinas); b) metaforiškai: *šilti* žodžiai (*Išreikškim žodžiais paprastais, / svariais, prasmingais ir šiltais*. A. Venclova).

Būdvardžiai *karštas*, *kaitrus*, *vėsus*, *drungnas* pavartoti kaip sinonimai būdvardžiams *šiltas* ir *šaltas*, tik nusako skirtingą temperatūros intensyvumo laipsnį. Šie būdvardžiai taip pat vartojami dvejopai – tiesiogine ir perkeltine reikšme.

Būdvardžiai, nusakantys apšvietimą

Šios grupės būdvardžiai poezijoje gana dažni: *šviesus* (72x: I – 54x; II – 18x); *tamsus* (72x: I – 30x; II – 42x); *skaistus* (27x: I – 17x; II – 10x); *tyras* (23x: I – 14x; II – 9x); *skaidrus* (18x: I – 10x; II – 8x); *giedras* (1 – 10x).

Pagal tai, su kuo būdvardis *šviesus* siejamas, galima skirti du pogrupius: a) jis vartojamas su aiškiais daiktų pavadinimais, kuriuos apibūdina kaip šviečiančius, apšviestus arba su baltu atspalviu: *šviesios žvaigždės* (*O kad aukštam dangui tos šviesios žvaigždės*. V. Mykolaitis-Putinas); *šviesu* (Tai ne jie – tai nuo sniego šviesu. H. Radauskas); b) metaforiškai: *šviesi* kūryba (Koks didis, koks agnus esi šviesioj kūryboje. K. Inciūra); *šviesios* mintys (Aš norėčiau šį rytą pabusti / Su šviesiom mintim. V. Mykolaitis-Putinas).

Kaip sinonimai būdvardžiui *šviesus* vartojami būdvardžiai *skaistus*, *skaidrus*, *tyras*, *giedras*, tik dažniausiai perkeltine reikšme: *skaistus* rūbas (Paimki drauge tu rūbą skaištų / Priseki baltą lelijos žiedą. V. Mykolaitis-Putinas); *tyra* kančia (Ant mirties, kur kraujo upėm braido, / Ir kančios kaip ašara tyros. P. Zablockas).

Būdvardis *tamsus* – kontrastas būdvardžiui *šviesus*: *tamsios* upės (*Ties tamsiom upėm stovi medžiai rūstūs*. J. Kėkštas); *tamsus* vėjas (*Koks tamsus vėjas plaukia pro mane į tavo tamsias lygumas*. J. Kėkštas).

Būdvardžiai, reiškiantys taktinius požymius

Šiuos būdvardžius galima suskirstyti smulkiau. Jie perteikia drėgmę: *drėgnas* (24x: I – 11x; II – 13x): *drėgnas* ūkas (Samanotų piliorų kamienai / Glūdi sutemų drėgnam ūke. V. Mykolaitis-Putinas); *sausas* (15x: I – 8x; II – 7x): *sausos* akys (Apžilbė žvaigždės – sausos kuojų akys – mėgins išteisint.

A. Žukauskas); *šlapias* (10×: I – 5×; II – 5×): *šlapia* vienuma (Senas yra mūsų šis kalbėjimas apie <...> piemenų ugniakurus rudens šlapioj, vėjuotoj vienuoj. J. Mekas);

kietumą: *kietas* (25×: I – 15×; II – 10×): *kietas* granitas (Pravirko sustingę piliorai / Iš kieto ir šalto granito. V. Mykolaitis-Putinas); *minkštas* (11×: I – 7×; II – 4×): *minkšta* vygė (Ne vygė supa mus minkšta. Maironis);

paviršiaus lygumą: *aštrus* (20×: I – 15×; II – 5×): *aštrios* akys (Jojo akys drąšios, rūšcios / Aštrios šalotos. M. Vaitkus); *švelnus* (24×: I – 15×; II – 9×): *švelni* vasara (Sausumoj rūstaus liežuvio / Mirė vasara švelni. H. Radauskas); *šiuurkšti* išmintis (Kartu su ta kava juos vertė / Jo šiuurkščia išmintį nuryti. L. Švedas); *dygus* (II – 2×): *dygus* takas (Virš vandenyno gulgėbs kyla, / Pro žemės taką dygu. J. Juškaitis).

Būdvardžiai, reiškiantys skoni

Šiai grupei priklausančios būdvardžiai dažnesni pirmajame tome: pavyzdžiui, *kartus* (15×: I – 11×; II – 4×). Šis būdvardis dažniausiai vartojamas perkeltine reikšme: *kartus* vargas (Pašoksiu pašoksiu ir ašen / Iš tavo vargo kartaus. A. Miškinis); *saldus* (14×: I – 10×; II – 4×): *saldūs* regėjimai (Dvasios saldūs regėjimai, nemirštą troškimai. Maironis); *sūrus* (I – 5×): *sūrus* liūdesys (Vakaro sutemos liūdesį sūrų / lieja srovėmis liktarnų ugnis. K. Boruta); *aitrus* (6×: I – 3×; II – 3×): *aitrus* ilgesys (Ir ilgesys aitrus krūtinėj maudė. J. Aistis).

Būdvardžiai, reiškiantys garsą

Vartojami (dažniausiai metaforiškai) tokie būdvardžiai: *tylus* (65×: I – 45×; II – 20×); *ramus* (31×: I – 21×; II – 10×); *triukšmingas* (6×: I – 2×; II – 4×); *skambus* (I – 5×); *duslus* (II – 3×); *trankus* (I – 4×). Pavyzdžiui: *tranki* kanonada (Tiesa iš tolo kartais sužaibuoja, ataidi dar kanonada tranki. V. Giedra); *tylus* liūdesys (Aš matau tavo šviečiantį veidą / Tyliaime liūdesy. B. Brazdžionis).

Aptarus inherentines ypatybes reiškiančių būdvardžių semantiką, galima daryti kai kuriuos apibendrinimus: 1) būdvardžiai, reiškiantys spalvą, abiejuose rinktinės tomuose sudaro didžiausią visų absoliučiujų inherentinių būdvardžių dalį; 2) nerasta skausmo pojūtį nusakančių būdvardžių; 3) apskritai pojūčius nusakančios būdvardžiai dažnai vartojami sinestetiškai. Kas metaforiškai sieja daiktus arba reiškinius, tą ne visuomet suvokiame tais pačiais jutimo organais: girdimą dalyką – regime, regimą girdime, juntame. Sinesterija dažnas reiškiny poetineje vartosenoje; 4) skonio būdvardžiai dažniausiai pavartoti perkeltine reikšme ir yra tapę neinherentiniai. 5) galima teigti, kad poezijoje vartojamų būdvardžių semantika plečiama vartojant juos perkeltine reikšme – prislopinant denotatyvinę reikšmę, keičiant semantinę struktūrą, aktyvizuojant vieną ar kitą potencialiąją semą.

Neinherentiniai būdvardžiai

Neinherentiniai būdvardžiai reiškia ypatybes, kurios priklauso ne pačiam daiktui, bet yra tik jam priskiriamos kito daikto, asmens ar situacijos požūriu. D. Tekorienė skiria kelias neinherentinių būdvardžių semantines grupes: 1) kiekybinės reikšmės, 2) episteminės reikšmės (reiškiančius tikrą žinojimą, nežinojimą ar regimybę), 3) vertinamosios reikšmės (objektyvaus ir subjektyvaus vertinimo), 4) veiksmo atlikimo sunkumo nusakymo (Tekorienė, 1990, 109). Pagal jas galima apžvelgti ir „XX amžiaus poezijos“ rinktinėje pavartotus būdvardžius.

Kiekybinės reikšmės būdvardžiai

Dažniausias šios grupės būdvardis yra *gilus* (65×: I – 38×; II – 27×). Jis vartojamas dvejopai: a) tiesiogine reikšme: *giliausias* dugnas (*Aš neturiu nei aukso, nei sidabro, / Nei perlų iš giliausio dugno.* S. Nėris); b) metaforiškai: *gilus* sielvartas (*Kaip gėlė palaužta / sielvarto gilau.* J. Augustaitytė-Vaičiūnienė).

Episteminės reikšmės būdvardžiai

Šiai grupei priklauso būdvardžiai, reiškiantys eksplacitišką pažiūrą į tai, kaip pasakymas atitinka tiesą (plg. Tekorienė, 1990, 148). D. Tekorienė skiria tris episteminų būdvardžių pogrupius: 1) būdvardžiai, reiškiantys tikrą žinojimą, 2) būdvardžiai, reiškiantys nežinojimą, 3) regimybės būdvardžiai. Rinktinėje rasta pirmojo ir antrojo pogrupio būdvardžių:

1) būdvardžiai, reiškiantys tikrą žinojimą: *aiškus*: *aiškios* dienelelės (Dienelės gražios, dienelelės šiltos, / <...> lengvutės, aiškios... M. Vaitkus); *aiškus* žodis (Kietą žodį jiems šiandien siunčiu / Žodį kietą, aiškų ir tvirtą. J. Kėkštas); *tikras*: *tikros* esmės (Nepaisydami, ką byloja tikros esmės, / sukurkim apie savo diendaržį mitus. A. Žukauskas);

2) būdvardžiai, reiškiantys nežinojimą, abejojimą: *neaiškus*: *neaiškus* atminimas (Palieka laikas sapną, vaidą, / Širdies neaiškų atminimą. J. Baltrušaitis); *netikras*: *netikras* angelas (Pro teatrinį dangu, blogai nutapytą, / Praskrido netikro angelo šešėlis. H. Radauskas).

Veiksmo atlikimo sunkumą nusakantys būdvardžiai

Šiai grupei priskirtini būdvardžiai: *sunkus*: *sunkūs* žingsniai (ir sunkūs žingsniai, nešantys aštuoniasdešimt devintus metus. K. Grigaitis); *sunkus* akmuo (Sunkus akmuo užgules ant širdies / Krūtinėj daugosi patrakusi dvasia. P. Karuža); *lengvas*: *lengvos* dienos (Mūsų dienos lengvos, mažos. F. Kirša); *lengvas* laivas (Ir lengvas laivas virpa vėjūje / Ir erdvės kurtina ausis. H. Radauskas); *paprastas*: *paprastos* dienos (Rodos seniai esu nuo dabarties nutolęs, / Nuo paprastų dienų atskirtas. S. Anglickis).

Vertinamosios reikšmės būdvardžiai

Visus šios grupės būdvardžius galima suskirstyti į objektyvaus vertinimo ir subjektyvaus vertinimo būdvardžius.

1) Objektyvaus vertinimo būdvardžių grupę sudaro būdvardžiai: *amžinas* (35 ×: I – 21 ×; II – 14 ×): *amžinas miegas* (*Sutema samanų aksominė / Amžinuoju miegu užliūliuos. Maironis*); *šventas* (46 ×: I – 34 ×; II – 12 ×): *šventoji taurė* (*Kaip šventosios taurės piligrimas / Bris per plaukiantį lauką rugių. B. Brazdžionis*); *kilnus* (I – 4 ×): *kilni sekmė* (*teka vingiais Nemunėlis – / Amžių kilnią sekmę seka. J. Baltrušaitis*); *mįslingas* (I – 3 ×): *mįslinga darna* (*Pro mane iš visatos mįslingos darnos / Tarsi ašara krito žvaigždė nebūtin. J. Graičius*); *klaidus* (I – 3 ×): *klaidus takas* (*Čionai aš patekau klaidžiu / Vos pralendamu / Miško taku. K. Inčičiūra*).

2) Subjektyvaus vertinimo būdvardžiai abiejuose rinktinėse tomuose yra gausesni nei objektyvaus vertinimo.

Dažniausiai vartojami būdvardžiai: *gražus* (63 ×: I – 38 ×; II – 25 ×); *baisus* (34 ×: I – 21 ×; II – 13 ×); *geras* (51 ×: I – 32 ×; II – 19 ×); *graudus* (25 ×: I – 17 ×; II – 8 ×); *mielas* (39 ×: I – 26 ×; II – 13 ×); *piktas* (23 ×: I – 17 ×; II – 6 ×); *liūdnas* (49 ×: I – 38 ×; II – 11 ×); *laimingas* (19 ×: I – 9 ×; II – 10 ×); *linksmas* (16 ×: I – 13 ×; II – 3 ×).

Yra būdvardžių, kurie vartojami:

1) pirmajame rinktinės tome žymiai dažniau nei antrajame: *galingas* (15 ×: I – 13 ×; II – 2 ×); *vienišas* (11 ×: I – 9 ×; II – 2 ×); *mylimas* (11 ×: I – 9 ×; II – 2 ×); *svaigus* (I – 8 ×); *puikus* (9 ×: I – 8 ×; II – 1 ×); *smagus* (I – 5 ×); *ilgesingas* (I – 6 ×); *kraupus* (I – 6 ×); *vienišas* (I – 9 ×);

2) dažniau antrajame nei pirmajame tome: *keistas* (25 ×: I – 17 ×; II – 8 ×); *nejaulais* (II – 4 ×); *skurdus* (II – 5 ×); *klaidus* (II – 4 ×); *skaudus* (15 ×: I – 5 ×; II – 10 ×).

Būdvardį *gražus* poetai paprastai vartoja tiesiogine reikšme: *graži pasaka* (*Argi ir vėlei pasaką tą gražių / Kalnai palaidos ten, snieguos. J. Aistis*). Metaforiškai vartojama retai: *gražios svajonės* (*Su tavim, aš su tavim kada svajoju, / Ir svajonės daug gražesnės tos. B. Brazdžionis*).

Teigiama nuotaiką poezijoje atspindi būdvardžiai: *laimingas, geras, linksmas, smagus*.

Būdvardžiu *laimingas* perteikiama: a) lyrinio subjekto būseną: *laimingas aš* (*Laimingas aš žiūrėjau. L. Sutema*); b) suteikiama vertinamoji reikšmė: *laimingi paukščiai* (*Ir paukščiai nutupia porėlėmis laimingi. E. Matuzevičius*).

Būdvardis *geras* dažniausiai turi vertinamąją reikšmę: *gera ranka* (*Rodos jau kaklą palietė, uždėjo ranką gerą, švelnią. B. Brazdžionis*); *geri pažadai* (*ir į šalį geri pažadai – griautiniai žemę sudrebins. E. Miežėlaitis*).

Būdvardis *smagus* pavartotas tik pirmajame rinktinės tome. Jis perteikia ne tik lyrinio subjekto būseną, nuotaiką: *smagus mes* (*Buvom smagus ir jauni kaip ryto vėjai*).

E. Matuzevičius), bet ir vartojamas metaforiškai: *smagus ūžesys (Ištroškom atsigerti Tavo vėjo, / Pušų ir eglių ūžesio smagaus*. A. Miškinis).

Būdvardis *linksmas* dažnesnis pirmajame poezijos tome: *linksmos dienos (Jau pranašai linksmų dienų / Kas rytas lanko mus*. S. Nėris).

Neigiamą nuotaiką atspindinčių būdvardžių grupė yra gausesnė, tik vartojimo dažnumas abiejuose tomuose skirtingas.

Dažniausiai vartojamas šios grupės būdvardis *liūdnas*: *liūdna jaunystė (Liūdną, taip liūdną gyventi jaunystę*. L. Skabeika); *liūdna (Gal liūdna tau, drauguži mano*. J. Mikuckis).

Kiti būdvardžiai: *baisus vakaras (Baisus tas tuščias vakaras / Be jokių žiburių*. S. Santvaras); *graudus balsas (Tokį sunkų, liūdną, tokį graudų / Balsą vėl girdžiu*. A. Nasvytytė); *gūžios pušys (Gūžios pušys, margos liepos ir sustingusios merdėjo*. B. Sruoga); *klaiki vienatvė (Užėjai kaip viešnia dvasios / Į vienatvę mano klaikią*. B. Sruoga); *kraupus riksmas (Ištrigusi kažkur krūtinei, / Staiga ištrykš kraupiu riksmu*. J. Macevičius); *niūri diena (Ir štai sutemoje baigias / ta vėlyva, niūri diena*. V. Mykolaitis-Putinas); *nyklus vakaras (Ateina vakaras nyklus*. S. Nėris); *pikti debesys (Slenka debesys lyg vagys, / susikąprinę, pikti*. S. Nėris).

Iš vertinamosios reikšmės būdvardžių apžvalgos matyti, kad poetams svarbu atitinkama lyrinio subjekto būseną, tai, kas jam daro įspūdį, sukelia teigiamas ar neigiamas emocijas. Kaip jau buvo minėta, būdvardžių neinherentinė ypatybė yra priskiriama paties subjekto / autoriaus, ji nėra savaiminė.

Apskritai imant, poezijoje neinherentiniai būdvardžiai sudaro apie 64%, o inherentiniai – apie 36%. Todėl galima teigti, kad autorių subjektyvus santykis su tikrove yra gana ryškus.

ON THE SEMANTICS OF ADJECTIVES IN THE COLLECTION *XX AMŽIAUS POEZIJA (20TH CENTURY POETRY)*

S u m m a r y

The object of the investigation is the semantics and stylistics of adjectives. Adjectives denote qualities, but qualities must be attributed to their carriers. It is common knowledge that not every quality can be attributed to any carrier, and not every carrier of a quality can be characterised by any quality. Therefore, the semantics of the adjective influences first and foremost its collocability with words designating the carrier of the quality.

Inherent adjectives fall into two major groups – absolutely and relatively inherent adjectives. The semantic structure of the relatively inherent adjectives contains two principal components: the undifferentiated inherent quality and a quantifier which describes the quality in relation to the average norm which depends on the carrier of the quality, the recipient experienter and the circumstances of perception.

The functional difference between the relatively and absolutely inherent adjectives consists in the ability of the former to collocate with the infinitive and the dative denoting the perceiver. The absolutely inherent adjectives do not collocate either with the infinitive or the dative.

Non-inherent adjectives denote qualities which can be attributed to non-substance. The non-inherent adjectives fall into a number of semantic groups such as epistemic, modal and evaluating adjectives, the latter subsuming two subgroups: adjectives of subjective and objective evaluation.

The analysis of the semantics of the Lithuanian adjectives (based on the data from the Lithuanian collection of poetry) has revealed that the relation of quality to its carrier is the most important factor which determines the semantics of qualitative adjectives. Substance and insubstantiality are the most important semantic categories distinguished in the carriers of qualities, which have a major relevance for the study of the semantics of qualitative adjectives. The relation of a quality to the perceiver can be used as a basis for further subcategorization of inherent and non-inherent adjectives.

LITERATŪRA

- Ambrasas V.* ir kt., 1974, Kcletas svarstytių lietuvių kalbos morfologijos klausimų. – Baltistica, t. 10 (2), 177–186.
- Givon T.* 1970: Notes on the semantic structure of English adjectives. – Language, Vol. 46 (4), 816–837.
- Jakaitienė E.* ir kt. 1976, Lietuvių kalbos morfologija, Vilnius: Mokslas.
- Katkavienė L.* 1982: Apie lietuvių kalbos beasmenių sakinių su *verba meteorologica* semantinę struktūrą. – Sintaksės ir semantikos klausimai, Šiauliai, 29–30.
- Labutis V.* 1974: Derinimas. – Mūsų kalba, Nr. 6, 45–48.
- Labutis V.* 1976: Žodžių junginių problemos, Vilnius: VVU.
- LKG* – Lietuvių kalbos gramatika, t. 1, Vilnius: Mintis, 1965.
- LKŽ* – Lietuvių kalbos žodynas, t. 1–2, Vilnius: Mintis, 1968–1969; t. 3–6, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1962; t. 7–9, Vilnius: Mintis, 1966–1973; t. 10–15, Vilnius: Mokslas, 1976–1991; t. 16–17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1996.
- P – XX amžiaus pozicija* / sud. V. Kubilius; t. 1, Vilnius: Vaga, 1991; t. 2, Vilnius: Vaga, 1995.
- Poldauf I.*, 1972, Factive, implicative, evaluative predicates. – Philologica Prahensia, Prague: Academia, 65–92.
- Sirtautas V.*, 1968, Dėl būdvardžio giminės kategorijos. – Kalbotyra, t. 19, 135–137.
- Sirtautas V.*, 1978, Pagrindinių sakinio dalių derinimas, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir speciatiejo vidurinio mokslo ministerijos leidybinė redakcinė taryba.
- Strang B.*, 1962, Modern English Structure, London.
- Tekorienė D.*, 1983, Lietuvių kalbos būdvardžių semantinis valentingumas. – Kalbotyra, t. 34 (1), 97–107.
- Tekorienė D.* 1990, Bėvardės giminės būdvardžiai, Vilnius: Mokslas.
- Ufimceva*, 1986 – Уфимцева А. А. Лексическое значение, Москва: Наука.
- Valeckienė A.* 1984, Lietuvių kalbos gramatinė sistema: Giminės kategorija, Vilnius: Mokslas, 1984.
- Volf*, 1978 – Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного, Москва: Наука.

Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas

Įteikta
1999 m. gegužės 15 d.